

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 930:94(4-11/13)«637.7»

Микола ІЛЬКІВ

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ЗІ СХІДНИМ СЕРЕДЗЕМНОМОР'ЯМ У ІІ ТИСЯЧОЛІТТІ ДО Н.Е.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті подається загальний огляд вітчизняних та зарубіжних досліджень з окресленої проблематики, які базуються на даних археології, писемних джерел та лінгвістики.

Ключові слова: Південно-Східна Європа, Східне Середземномор'я, взаємозв'язки, шляхи сполучення, торгово-обмінні операції, іраномовне населення, «народи моря», шардана.

Николай ИЛЬКИВ

ВЗАИМОСВЯЗИ НАСЕЛЕНИЯ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ С ВОСТОЧНЫМ СРЕДИЗЕМНОМОРЬЕМ ВО ІІ ТЫСЯЧЕЛЕТИИ ДО Н.Э.: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье дан общий обзор отечественных и зарубежных исследований по обозначенной проблематике, основанных на данных археологии, письменных источников и лингвистики.

Ключевые слова: Юго-Восточная Европа, Восточное Средиземноморье, взаимосвязи, пути сообщения, торгово-обменные операции, ираноязычное население, «народы моря», шардана.

Mykola IL'KIV

THE RELATIONSHIP OF SOUTH-EASTERN EUROPE WITH THE EASTERN MEDITERRANEAN IN THE ІІ MILLENNIUM BC: HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

There is an overview of homeland and foreign studies of the designated issues, based on archaeological evidence, written sources and linguistics.

Keywords: South-Eastern Europe, the Eastern Mediterranean, connections, trade and exchanging operations, Iranian population, «Sea Peoples», shardana.

Питання міжетнічних контактів епохи палеометалу завжди відзначалися в історичній науці посиленою увагою, оскільки даний період був пов'язаний з вагомими етнокультурними та соціально-економічними зрушеннями, які супроводжувалися міграційними процесами й технологічними запозиченнями, утвердженням на історичній арені індоєвропейських племен. Інтенсивна динаміка розвитку, зумовлена насамперед потре-

бами металургії, сприяла посиленню різного роду стосунків на далекі відстані, які стали невід'ємною складовою життя давнього населення. З виникненням та розвитком перших державних утворень на Близькому Сході міжкультурні контакти інколи набували характеру «цивілізація (центр) – периферія». Такий принцип сформувався у бронзовому віці й стосовно Східносередземноморського басейну та Південно-Східної Європи.

Нерідко до окресленої тематики зверталися історики, археологи та лінгвісти. Зважаючи на широкі хронологічні межі та керуючись проблемно-хронологічним принципом, праці з даної проблематики можна поділити на чотири групи. Перші три з них загалом відповідають основним етапам розвитку контактів та періодам етнокультурного розвитку місцевого населення: 1) роботи, які стосуються відносин населення Південно-Східної Європи зі Східним Середземномор'ям протягом другої половини III – першої чверті II тис. до н.е.; 2) публікації, пов'язані із взаємозв'язками другої чверті – середини II тис. до н.е.; 3) дослідження взаємин та їхніх суб'єктів у другій половині і особливо в останній чверті II тис. до н.е. Узагальнюючі праці, які охоплюють значний хронологічний відтинок і в загальних рисах стосуються кількох аспектів досліджуваної проблематики, виділено у четверту групу.

До першої групи досліджень належать праці Л.С. Клейна, А.І. Кубишева та І.Т. Чернякова, С.Ж. Пустовалова та В.В. Отрошенка. Так, Л.С. Клейном було запропоноване північноєвропейське походження людності, яка проживала на південному сході сучасної України (носії донецької катакомбної культури). Згідно з цією гіпотезою, на рубежі III – II тис. до н.е. населення Датського п-ва у зв'язку з економічними негараздами взяло участь в експансії на південь, яка досягла півночі Греції. У результаті набігів на Егейський світ прибульці з півночі потрапили під культурний вплив Егейського світу, особливо Кіпру як імпортера металу. Проте консолідація місцевого населення змусила нападників відступити в різні регіони Східної Європи, зокрема на Сіверський Донець, де з'явилися катакомбні поховання [22]. У результаті подальших досліджень та значного розширення джерельної бази переконливо обґрунтовано вплив культурного та етнічного імпульсу зі сходу, зокрема через Кавказ [13, с. 406, 531-536; 15, с. 33].

Досліджуючи комплекс металурга-ливарника із Запоріжжя, А.І. Кубишев та І.Т. Черняков дійшли висновку про існування у місцевого населення вагової системи, яка потрапила сюди зі Стародавнього Сходу. Науковці порівняли вагові значення з месопотамськими та єгипетськими одиницями й навели інші матеріали (фаянсове намисто, скарабей) для підтвердження зв'язків катакомбних племен з Передньою Азією, Східним Середземномор'ям та Єгиптом [36]. Таку гіпотезу на основі додатково залучених матеріалів підтримали також С.С. Березанська, Д.П. Кравець [5, с. 62], В.І. Клочко [58, с. 131] та ін. Подальшим етапом досліджень у цьому напрямі стала стаття Л.А. Черних, в якій обґрунтовано можли-

вість існування дванадцятирічної системи обчислення як однієї із найдавніших у Європі та вказано на необхідність удосконалення методики досліджень та верифікації вихідних даних [73].

Близькосхідні елементи в ідеології катакомбного населення Північного Причорномор'я виділив у низці праць С.Ж. Пустовалов. До них дослідник відніс: 1) появу та поширення поховань у катакомбах, які наслідували давньосхідні зразки; 2) обряд моделювання черепів, який полягав у очищенні черепа від м'яких тканин і повному або частковому відтворенні рис обличчя покійника за допомогою спеціальної маси на основі глини; 3) статуїзація кістяка; 4) бальзамування небіжчиків; 5) деформація голів; 6) спорудження святилищ, аналогічних до зіккуратів; 7) обряд відкриття вуст та очей; 8) близька до близькосхідної організація війська тощо [53-55]. Паралельно дослідник відзначив майже повну відсутність запозичень у матеріальній культурі, до чого відніс: 9) декілька знахідок єгипетських скарабейів та лотосоподібних підвісок; 10) конструкцію колеса. Така диспропорційність полягала, на його думку, у невиявленні ранніх комплексів з відповідними рисами матеріальної культури, швидкій зміні господарської системи, зокрема виробничої сфери, а також у тенденції до самозбереження у сфері ідеології та релігії. Другому, третьому, четвертому, сьомому та дев'ятому елементам відшукано прямі аналогії в культовій практиці Стародавнього Єгипту, тоді як шостому та десятому – в Месопотамії. Адміністративний та культовий центр інгульської катакомбної культури С.Ж. Пустовалов локалізував у басейні р. Молочної, де виявлено більшість модельованих черепів та святилище [53, с. 31; 55, с. 251-252]. До переліку «імпортних» речей також варто додати вироби зі слоновієї кістки.

Деякі з перелічених пунктів підтримав й В.В. Отрощенко [44, с. 74-82], який, однак, справедливо піддав критиці виділення С.Ж. Пустоваловим знакової системи інгульської катакомбної культури в ракурсі появи писемності в Північному Причорномор'ї та її прирівняння до семітських абеток [56]. Дослідник схильний вбачати у них сюжетні або орнаментальні композиції, нанесені на кераміці чи рештках циновок [46, с. 24]. Не погодився з виділянням писемності в катакомбного населення і Л.С. Клейн [23, с. 98-99].

До другої групи належать праці, в яких розглядаються взаємозв'язки населення Південно-Східної Європи зі Середземномор'ям протягом другої чверті – середини II тис. до н.е. – часу існування у регіоні старожитностей культурно-історичної спільноти багатоваликової кераміки та частково зрубної. Як правило, предметом їхнього дослідження виступають окремі прояви таких контактів: поява виробів імпортного походження, поширення колісниці чи елементів упряжі, проникнення мікенського орнаменту та ідеї писемності тощо.

Чималу кількість праць присвячено Бородинському (Бессарабському) скарбу, який з самого початку свого виявлення (1912 р.) розглядався

як відображення поєднання східноєвропейських та крито-мікенських рис. О.О. Кривцова-Гракова, якій належить одне з перших повномасштабних досліджень цього унікального комплексу, вказала на аналогі деяким з речей скарбу та їхній декорації в Егейському світі, в першу чергу серед інвентарю IV шахтової гробниці в Мікенах. Це дало підстави дослідниці датувати знахідку в межах XIV-XII ст. до н.е. [35, с. 24-28]. О.О. Кривцова-Гракова черговий раз відзначила також схожість кам'яних сокир скарбу з вишуканими виробами троянського скарбу Л. Найголовніше, що чи не вперше у праці вказувалося на північно-західний берег Чорного моря як на центр схрещення шляхів, які проходили вздовж Дніпра, Дунаю, по узбережжю Егейського та Чорного морів та по яких відбувалися зв'язки між вказаними регіонами [35, с. 23].

Визначаючи хронологію речей Бородинського скарбу, В.О. Сафронів та В.С. Бочкар'єв вважали, що цей комплекс загалом відображає не прямі мікенські впливи на місцеве населення, а вказує на посередництво дунайського регіону. Значно різнилося, однак, їхнє датування скарбу: XI-II ст. до н.е. та XV-XIV ст. до н.е. [65, с. 81, 128; 6, с. 154].

Значний внесок у дослідження означеної проблематики зробила С.С. Березанська. Дослідниця зіставила Бородинський скарб зі старожитностями культури багатоваликової кераміки, датуючи його XVI – XV ст. до н.е., що на даний момент є найбільш обґрунтованим та поширеним. С.С. Березанська підтримала висловлену Є.Є. Кузьміною тезу [37] про низку спільних рис у культурі східноєвропейського населення та Греції часів шахтових гробниць (особливо 1570-1550 рр. до н.е.), які не пов'язані з виключно хронологічними зіставленнями [39, с. 38-39]. На основі широкого кола матеріалів дослідниця виділила вузький хронологічний горизонт (друга половина XVII – XVI ст. до н.е.) для широких просторів від Мікен до Уралу. Було висловлено гіпотезу, що близько середини XVI ст. до н.е. в місцеве середовище проникла зі Сходу хвиля войовничого населення з колісницями, яка досягла Півдня Балкан. Дещо згодом у зворотному напрямі рухалася друга хвиля, представлена тими ж племенами. Повертаючись з далеких походів, вони збагатили свою культуру досягненнями європейської цивілізації, що проявилось у появі мікенського орнаменту, характерного озброєння та прикрас, техніки золотого плакування тощо [39, с. 42-43]. Така смілива гіпотеза прямо чи опосередковано знайшла підтвердження у працях інших дослідників, які порушували тематику виникнення та розповсюдження колісниці. Гіпотеза її східноєвропейського походження не є новою, однак лише після отримання нових датвань радіокарбонним методом пріоритет євразійських степів став очевидним [69, с. 95-96].

Д.В. Ентоні, зокрема, сформував концепцію «степового мосту», який почав функціонувати з початку II тис. до н.е. і забезпечив контакти між віддаленими регіонами Стародавнього Світу. Аналізуючи знахідки елементів кінської вузди, до схожих висновків дійшли й С. Пеннер [98, с. 88-

89] та К. Ренфрю [59, с. 29]. Пов'язував винахід колісниць та формування харизматичних кланів з Південноуральським осередком культурогенезу В.В. Отрощенко, відзначивши західний рух загонів воїнів-колісничих, який сягнув території сучасної України [49, с. 206-207, 213]. Я. Ліхадус та Ж. Владар простежили цей вплив до Карпатського басейну та Мікен, вбачаючи його посередником населення Південно-Східної Європи – представників культури багатоваликової кераміки [96, с. 90-91]. Проникнення елементів упряжі з Волго-Уральського регіону в Грецію через Верхнє Подоння, Середнє Подніпров'я і Карпато-Подунав'я намітили також Н. Борофка [82, с. 135] і Ю.В. Гончарова [11, с. 594]. О.К. Нефьодкін, досліджуючи бойові колісниць давніх греків, вважав найбільш аргументованою північну гіпотезу їх походження з євразійських степів. Типологічно найближчим до мікенських зразком щиткоподібних псаліїв дослідник розглядав Трахтемирівську знахідку на Київщині [41, с. 124-131]. Критично підійшов до проблематики існування колісниць у середовищі культури багатоваликової кераміки Р.О. Литвиненко [40, с. 47].

Особливо варто відзначити працю Д. Маккая. В ній обґрунтовується гіпотеза приходу на Пелопоннес войовничого загону індоіранців або ранніх іранців з Північного Причорномор'я у XVI ст. до н.е., що збіглося в часі з масштабними культурними змінами та початком власне мікенського періоду в історії Греції. Їх представники, на думку Д. Маккая, були одними з перших мікенських правителів, які зазнали швидкої асиміляції з боку місцевого населення. Для аргументування цієї думки дослідник узагальнив та проаналізував низку археологічних, антропологічних та лінгвістичних даних [97].

Доволі суперечлива ситуація склалася також на основі численних досліджень мікенського (карпато-мікенського, циркульного, спіральномеандрового) орнаменту. Крім традиційної точки зору на його поширення в Європі під впливом Мікенської цивілізації [107; 48, с. 79], висловлено думки про першість населення Карпато-Дунайського регіону в його винайденні (К. Штрам [105, с. 233-234]) чи паралельному і самостійному використанні (П. Шалковскі [101]). У залежності від цього мікенський орнамент розглядається як прояв прямого чи опосередкованого впливу Пелопоннесу на місцеве степове населення. У зв'язку з переглядом радіокарбонного датування В.А. Трифонов заперечив пріоритет Мікен у цьому відношенні. Дослідник навів три регіони, крім власне Мікен, де був поширений циркульний орнамент, жоден з яких не має достатньої хронологічної переваги для того, щоб вважатися місцем його первинного виникнення: центрально-малоазійський, Карпато-Дунайський, східноєвропейський. В будь-якому випадку, цей елемент матеріальної культури поширився у результаті міжетнічних контактів і був нерозривно пов'язаний з елітною колісничною символікою [68, с. 63; 86, с. 273].

До цієї ж групи можна віднести дослідження, пов'язані з появою писемності чи окремих її проявів. Знахідки артефактів середньо- та пізньо-

бронзового віку з елементами знакової системи, кількість яких на території Східної Європи вже перевищує 400, практично однотайно розглядаються дослідниками як «письмена» [90; 7, с. 47]. А.А. Формозов вважає цю знакову систему винаходом місцевого населення або ж запозиченням із Близького Сходу. Підставою для цього стали кілька предметів зі знаками із Закавказзя та Азербайджану [70, с. 182-183].

На інше джерело впливу вказала С.С. Березанська. Враховуючи тісні та різнопланові контакти племен культури багатоваликів кераміки та зрубної, а також схожість низки знаків, дослідниця припустила знайомство місцевого населення з деякими елементами крито-мікенської писемності [4, с. 177]. До схожої думки схилився й В.В. Отрошенко. Науковець зібрав та систематизував значну кількість знаків і навів деяким з них аналогі в критській ієрогліфічній системі [51, с. 153, 175]. У результаті подальшого вивчення дослідник розшифрував низку знаків та сюжет, пов'язаний з гіперборейським циклом давньогрецької міфології, зокрема Аполлоном та його супутниками Арістеєм і Абарісом. Ще одним вагомим кроком стало отождолення двох зображень з відомим мінойським сюжетом «Гри з биком», що, на думку В.В. Отрошенка, свідчить про контакти мешканців Центральної та Східної Європи з Егейським світом [45, с. 97].

Дослідження у релігійній сфері, зокрема гіперборейських культів, дозволили наблизитися до цілісного розуміння даної проблематики. Так, Г. Коте вказував на північне походження Аполлона з країни гіперборейців. Однак дослідника зупинило протиріччя у хронології: вторгнення північних племен з Середнього Дунаю та нордпонтійських степів, яке відбулося, на його думку, в XIV ст., відбулося значно пізніше від появи культу Аполлона в Греції [94].

Вагомі напрацювання у даному напрямі належать Ю.К. Колосовській. У своїх працях, присвячених історії агафірців, дослідниця дійшла до висновків, що: значний пласт грецької міфології сягає II тис. до н.е. та пов'язаний зі Східною Європою; процесія передавання гіперборейських дарів на о. Делос фіксується з XVI ст. до н.е., а під гіперборейями в даному випадку слід розуміти племена, які мешкали вздовж Південного Бугу та західніше Дніпра, включаючи й агафірців; початковим пунктом слідування дарів було святилище в місцевості Еksamпей у Побужжі; культ Лато, гіперборейських дів і, очевидно, Аполлона, принесли на Делос скотарі та землероби північнопричорноморських степів, які вторглися в Грецію на початку II тис. до н.е. [33; 34].

Третю групу складають дослідження, хронологічні межі яких охоплюють другу половину II тис. до н.е., особливо останню його чверть. Загалом, у них подано ідентифікацію імпортованих виробів (А. Тальгрєн [106, с. 169-170, 173], С. Пшеворський [99], Т. Сулімірський, В. Отрошенко [43], А. Хардінг [89, с. 59, 127], Г. Дзис-Райко та І. Черняков [14], В. Петрунь [52] та ін.), запозичення (М.В. Горелік [12, с. 154-155]), вказано на існування торгово-вмінних стосунків та шляхів (М. Хелцер [91, с. 54-55],

А. Шеррат [80, с. 28]) чи безпосередньої присутності вихідців з Причорномор'я у Східному Середземномор'ї (А. Лашло [95], М. Ільків [18; 19]). Перспективу вивчення взаємозв'язку між подіями в карпатському та східноєвропейському регіонах і великим егейським переселенням відзначив А. Флореску [87, с. 203, 208].

Накопичена матеріалу, його аналіз та подальші дослідження дозволили припустити існування безпосередніх військово-політичних контактів й, зокрема, проникнення місцевого населення у Середземноморський басейн. Так, Д.Б. Раттер одним з перших порівняв ліпну кераміку пізньоелладського періоду III С з Греції та Трої з аналогічними виробами Північно-Західного Причорномор'я (культури Ноа, Сабатинівка та Кослоджені), що, на думку дослідника, вказує на вторгнення чужинців з півночі [100, с. 26-27, 30-32]. Близьку думку висловила й Н.К. Сандарс [102, с. 84-88, 192-193, 14-15, рис. 2]. Згодом А. Гохштеттер до переліку свідчень перебування представників культури Ноа на півдні додав знахідку кістяної шпильки на півночі Греції поряд з мікенською керамікою кінця XIII – XII ст. до н.е. (ПЕ III В-С) [92].

Важливим кроком у вітчизняній історіографії стала стаття І.Т. Чернякова, присвячена зв'язкам населення Північного Причорномор'я (сабатинівська культура) зі Східним Середземномор'ям. Аналіз керамічних знахідок з низки пунктів материкової Греції та Трої переконливо свідчив, на думку дослідника, не тільки про культурні контакти, а й про якоесь тимчасове перебування сабатинівських племен на цій території у XIII – XII ст. до н.е. [74, с. 37, 39]. І.Т. Черняков вважав це нерозривно пов'язаним з кіммерійською проблематикою і вслід за Б.М. Граковом звернувся до античних розповідей про походи амазонок в Європу та Малу Азію аж до Афін і Трої, які, згідно з надписом на «Пароському мармурі», датуються 1256/1255 р. до н.е. Спорідненість матеріальної культури сабатинівських племен з культурами Ноа і Кослоджені дослідник розглядав як доказ зв'язку кіммерійців та фракійців, засвідчений писемними джерелами [74, с. 40-41]. Ототожнення місцевого посуду з «варварською» керамікою на Пелопонесі та в Трої, а також виділення надчорноморських наслідувальних грецьким зразкам дозволили зробити перші історичні реконструкції та перехресне датування місцевих старожитностей [75, с. 84]. Крім цього, з огляду на складне планування поселень, розвинуте кам'яне житлобудування, наявність окремих місць для розташування ремісників дослідник порівняв їх з поселеннями міського типу Ахейської Греції, вбачаючи в них основу для виникнення у Гомера поняття про «місто людей кіммерійських», що знайшло, проте, й своїх опонентів [72, с. 500]. І.Т. Черняков також припустив, що воїнів сабатинівської культури відображають бронзові статуетки зі Середземномор'я з великими кинджалами [75, с. 147]. Таким чином, дослідник максимально наблизився до питання присутності вихідців з Північного Причорномор'я у Східному Середземномор'ї й, зокрема, серед контингенту «народів моря».

Даної проблематики торкнувся у своїй монографії О.С. Стрижак. На основі фонетико-словотвірної взаємопов'язаності дослідник вказав на спорідненість назв одного із «народів моря» шакарша (Šakarša) та скіфів-саків. О.С. Стрижак припустив також слідом за Т.Д. Златковською участь кіммерійців у руйнуванні Трої наприкінці II тис. до н.е. [66, с. 21, 88-89, 189].

Активно розвинув даний напрямок В.І. Ключко. Науковець навів низку аналогій предметам озброєння культур Ноа – Сабатинівка у Середземномор'ї: на Родосі, Криті, Кіпрі, Сирії і Трої та порівняв його із зображеннями на єгипетських рельєфах в Абідосі, Луксорі та Медінет Абу [25, с. 24-25]. Це свідчить, на його думку, про появу окремих представників північнопричорноморського населення у Східному Середземномор'ї ще в XV – XIV ст. до н.е., а також фіксує не тільки їхню участь у походах «народів моря», але й переселення певної частини населення Північного Причорномор'я у східносередземноморський регіон [26, с. 70; 27]. В узагальнюючих монографічних дослідженнях В.І. Ключко відстоював наявність тісних торгівельних зв'язків між Північним Причорномор'ям та Східним Середземномор'ям у середині II тис. до н.е., існування тут мікенських колоній та перебування північнопонтійських воєків-найманців у державах Східного Середземномор'я. Дослідник виділив особливу «сабатинівська фалангу» з важкоозброєних піхотинців, яка була особливо ефективною у боротьбі з колісницями [29, с. 256-257]. На основі озброєння та єгипетських зображень «народів моря» В.І. Ключко висунув припущення про те, що «шардана» єгипетських джерел є воєками сабатинівської культури – вихідцями з Північного Причорномор'я [93, с. 282]. Для підтвердження своєї думки науковець залучив також сардинську бронзову антропоморфну пластику і повідомлення Плінія Старшого про народ скіфів-сардів у Нижньому Побужжі [29, с. 250].

Нові реконструкції В.І. Ключко здійснив на основі аналізу знахідок з Гордіївського курганного могильника, відкритого у 1986-1988 рр. Час його функціонування був продатований 1500-1000 рр. до н.е. й поділений на чотири хронологічні періоди [28, с. 129-130; 81, с. 18-20; 103]. Елітарний характер всього комплексу відзначався надзвичайним багатством, зокрема численними виробами із золота і бурштину. Унікальність і нетиповість пам'ятки спричинили чималі труднощі в її етнокультурній атрибуції. Паралелі поховальному інвентарю В.І. Ключко відшукав серед старожитностей Хаттуси, Фасосу, Родосу, Мікен, Пілосу, Криту, Кіпру тощо. Дослідник відзначив наявність виробів східносередземноморського походження протягом усього періоду існування некрополя. На думку автора, Гордіївський могильник розташовувався на Бурштиновому торговому шляху вздовж Південного Бугу, кінцевими пунктами якого були острови Родос, Кіпр та Крит. Витоки цього шляху і, відповідно, родовища бурштину, могли бути у Прибалтиці, Північно-Східній Польщі чи в Північно-Західній Україні [28, с. 130-131]. Наголошується на тому факті, що

торговий шлях не тільки не припинив свого функціонування в епоху походів «народів моря» 1250-1150 рр. до н.е., а навіть інтенсивно експлуатувався, про що свідчить максимальна концентрація бурштинових намістин і предметів східносередземноморського виробництва. Це привело В.І. Ключка до висновків, що: 1) етнічна група, що залишила Гордівський могильник, була в дружніх відносинах з «північними варварами» у Східному Середземномор'ї (якщо лише представники цієї групи самі не брали участі у набігах морських розбійників); 2) «північні варвари» у Східному Середземномор'ї були основними споживачами Гордівського бурштину [28, с. 131; 30, с. 73].

Гіпотезу В.І. Ключка щодо Бурштинового шляху в напрямку до Східного Середземномор'я підтримала К. Слюсарська, яка додатково навела аналоги Гордівському намисту у материковій Греції, Північній Італії, Сицилії та Єгипті. Дослідниця серед різних гілок Бурштинового шляху (західно- та центральноєвропейської) надала пріоритет Південнобузькому шляху [104]. До значного пріоритету «східного» Бурштинового шляху схилився також Я. Боузек [84, с. 66-69].

Паралельно досліджуваною проблематикою продовжував займатися І.Т. Черняков [79]. Науковець долучився до питання поглиблення історії кіммерійців до II тис. до н.е., до чого раніше зверталися А.П. Смірнов, М.І. Артамонов, О.І. Тереножкін, І.М. Дьяконов, Б.М. Мозолевський та ін. З кіммерійцями було зіставлено старожитності сабатинівської та білозерської культур [75, с. 148-149; 76, с. 85-87; 77, с. 193; 78, с. 242-244], що також знайшло своє відображення у дослідженнях В.П. Ванчугова [8, с. 139], В.В. Отроценка [47, с. 361-365], В.І. Каврука [85]. Значення цих праць у ракурсі окресленої тематики полягає насамперед у тому, що разом з поглибленням датування історичних кіммерійців автоматично сягають II тис. до н.е. й деякі моменти їхньої історії, зокрема військові походи на південь Балкан та Близький Схід.

І.Т. Черняков і В.П. Ванчугов вказали на формування особливої системи озброєння на території Ахейської Греції, Нижнього Подунав'я, Центральної Європи й Північного Причорномор'я та наявності між вказаними регіонами торгових та військово-політичних контактів. Останні відбувалися у південно-західному напрямку через Північно-Західне Причорномор'я та Нижній Дунай. Особливе значення, на думку дослідників, відіграє виділення контактів північнопричорноморських племен з центральноєвропейським та східносередземноморським регіонами в контексті руху «народів моря» для вивчення історичної долі давнього населення півдня сучасної України у пізньобронзовому віці, які склали північну периферію Егеїди [9, с. 32, 35]. За припущенням І.Т. Чернякова, схожість місцевих кинджалів-мечів із зразками озброєння на сардинській бронзовій пластиці свідчить про потрапляння сюди якогось загону «народів моря» з їхньої прабатьківщини у Південно-Східній Європі [79, с. 51-53].

Дослідник висловив також думку, що у результаті тісних контактів з країнами Середземномор'я та Близького Сходу місцеве населення пізньобронзового віку познайомилося з виробництвом заліза та скла [1, с. 190-191]. Таку ідею появи склоробного ремесла в Північному Причорномор'ї підтримав О.С. Острроверхов, який запропонував цікавий механізм цього технологічного запозичення: не за схемою «ремесник – ремісникові», а шляхом насильницького або добровільного переселення сюди майстрів тією частиною місцевого населення, яка брала участь у походах «народів моря» [42, с. 16].

Опонентом ототожнення «шардана» єгипетських джерел з представниками сабатинівської культури виступив Й. Кобаль. Рецензент піддав сумніву деякі аналогії та їхню інтерпретацію в контексті навали «народів моря» та справедливо зауважив їх надто широкий хронологічний діапазон [31, с. 736-737].

Вагоме місце в розробці окресленої проблематики займають праці О.В. Сафронова, який на рівні дисертаційного дослідження порушив тематику «народів моря». Протягом останніх років дослідник додатково обгрунтував присутність вихідців з Північного Причорномор'я на півдні Балканського півострова. За О.В. Сафроновим, іраномовні племена Північно-Західного Причорномор'я брали участь у руйнуванні грецьких центрів наприкінці XIII ст. до н.е., що викликало відтік ахейського населення у різні райони Середземномор'я та, в свою чергу, спричинило участь ахейців у першій хвилі «народів моря» і Троянській війні [60, с. 278-283; 61, с. 137-138; 62, с. 40-41, 44; 63].

Основою для таких висновків стали знахідки тієї ж ліпної «варварської» кераміки з шарів руйнування ахейських центрів при переході від ПЕ III В до ПЕ III С (кінець XIII ст. до н.е.), а також дані давньогрецької традиції про напад причорноморських племен (кіммерійців, амазонок) на Грецію в II тис. до н.е. На орієнтовний час вторгнення вказують: криза в Аххіяві між 1245 та 1233 рр. до н.е., засвідчена виключенням хеттами царя Аххіяви зі списку великих правителів; напад амазонок, датований «Пароським мармуром»; знахідки кераміки чужинців близько 1230 р. до н.е. [60, с. 277-280]. Сумнівною, однак, вважав О.В. Сафронов гіпотезу В.І. Ключка про участь населення Північного Причорномор'я у навалі «народів моря» [62, с. 40; 63, с. 93]. Такий підхід залишає відкритим питання про подальшу долю прибульців з півночі, що можна узгодити завдяки північнопричорноморській локалізації прабатьківщини шардана [20].

Тобто, згідно з дослідженнями О.В. Сафронова, початковим етапом-поштовхом усіх етнополітичних процесів у Східному Середземномор'ї XIII – XII ст. до н.е., пов'язаних з міграціями «народів моря» і Троянською війною, стало вторгнення іраномовного населення (носіїв сабатинівської культури) на Пелопонес. Науковець уперше чітко датував та зіставив з конкретними історичними подіями один з етапів взаємозв'яз-

ків місцевого населення зі Східним Середземномор'ям, з перебільшенням вказавши, однак, на свою першість у висловленні окремих положень даної гіпотези, розроблених вітчизняними археологами.

Деякі праць носять узагальнюючий характер з широким хронологічним спектром дослідження. Перша з них, виконана О.О. Ессеном, пов'язана з передумовами та особливостями грецької колонізації Північного Причорномор'я і зв'язками місцевого населення з Півднем загалом. Дослідник припустив існування сусідського міжплемінного обміну та каботажного плавання між Північним Причорномор'ям та Малою Азією і Егейським басейном вже з III тис. до н.е. та вказав на два шляхи контактування з південними країнами: південно-західний та південно-східний через Кавказ. На основі аналізу Бородинського, Шетківського та Козорезівського скарбів, а також інших знахідок науковець відзначив продовження існування зв'язків населення Північно-Західного Причорномор'я у південно-західному напрямі, які сягали Егеїди, західної частини Малої Азії і були пов'язані, в першу чергу, з мікенською культурою [17, с. 16-21]. Попри тривалий час, що пройшов з часу виходу монографії О.О. Ессена, значна частина висловлених ним положень не втратила своєї актуальності й сьогодні.

Важливий комплекс археологічних свідчень контактів населення Південно-Східної Європи зі східносередземноморським регіоном протягом II тис. до н.е. зібрали М. Гімбутас [88, р. 49-52, 65-67, 89-92, 154] та Я. Боузек [83, р. 25-27, 39-40, 41-46, 53, 57-60, 69-70, 81-82, 150-152, 213-124, 240], праці яких практично не виходять за межі археологічно-джерелознавчого характеру.

Наступна робота – це відповідна частина (Розділ II. Бронзовий вік) тритомної фундаментальної праці «Давня історія України», виконана С.С. Березанською та В.В. Отрощенко [13]. В контексті різнопланових аспектів історичного розвитку місцевого населення автори коротко відзначили контакти племен Східної Європи з Мікенською державою, які були започатковані під час військових походів XVII – XVI ст. до н.е. Як свідчення останніх розглядається Бородинський скарб, який поєднує зброю та символи влади, виготовлені зброярами та ювелірами Крито-Мікенського світу й майстрами сеймінського кола. Дослідники зазначили, що зі стабілізацією політичної ситуації відносини стали мирними, торговими, що проявилось у поширенні золотого посуду, клепаних бронзових казанів, карпато-мікенського стилю орнаментациі аж до Приуралля [13, с. 412].

Належна увага в праці приділена й гіпотезі про участь племен сабати́нської культури у походах «народів моря». Більше того, вказано на ймовірні причини такої міграції, коли за умов ведення екстенсивного господарства клімат став прохолоднішим та посушливим. Катастрофічні наслідки цього явища, на думку дослідників, можна простежити у значному скороченні кількості населення Північно-Західного Причорномо-

р'я, яке масово влилося у міграційний потік. Важливим у праці є й той факт, що події місцевої історії II тис. до н.е. подаються в тісному зв'язку з подіями в інших частинах ойкумени, зокрема Східному Середземномор'ї та Близькому Сході [13, с. 406, 409, 419]. Близькі засади було викладено В.В. Отрошенко у відповідній частині колективної узагальнюючої праці «Етнічна та етнокультурна історія України». У контексті «героїчної доби» науковець зазначив, що окремі групи аріїв перетнули терени сучасної України, очоливши рух прагреків на південь Балканського півострова [16, с. 102, 112].

Чергове дослідження виконане М. Бандрівським. Хоча стаття присвячена використанню клепаних казанів та дволезих сокир у культовій практиці на заході Українського Лісостепу в епоху пізньої бронзи, масштаби дослідження значно ширші за вказану тематику. На основі відповідних аналогій автор констатує зв'язки зі Східним Середземномор'ям. На його думку, Бородинський комплекс, щиткові псалії, зольники-попелища, клепані казани і дволезі сокири поєднали в собі впливи мінойсько-мікенської цивілізації і тогочасних суспільств Північного Причорномор'я та особливо помітні у середині – третій чверті II тис. до н.е. [2].

Значну увагу окресленій проблематиці присвятив Л.С. Клейн, поділяючи думку щодо протогрецької приналежності нерушайської культури Північно-Західного Причорномор'я та широкого ареалу міграцій носіїв катакомбної культурно-історичної спільноти (індоаріїв), в т.ч. на територію Палестини, Фінікії та Сирії. Попри вагомі аргументи на користь приходу в Грецію воєнного загалу індоіранців чи ранніх іранців на зорі Мікенської цивілізації, Л.С. Клейн все ж таки вважає за краще не приймати подібного припущення через відсутність будь-яких спогадів про вторгнення іранців з півночі у грецькій міфології [24, с. 68-75]. Такий вибірковий підхід не враховує потужного пласту гіперборейського циклу грецької міфології, який поряд з археологічними, антропологічними та лінгвістичними даними вказує на протилежне [21].

Осторонь стоять праці, в яких виключно констатується чи припускається взаємозв'язок місцевого населення зі Східним Середземномор'ям на якомусь часовому відрізку або ж наводяться паралелі в матеріальній культурі обох регіонів з метою визначення їхньої хронології [67, с. 64-65, 70; 3, с. 141-143; 71, с. 7, 10-11, 15; 32, с. 21, 51; 8, с. 110, 112, 140 та ін.]. Обмежуючись цим, вони носять майже виключно джерелознавчий характер.

Таким чином, вже з початку XX ст. в окремих працях відзначалися зв'язки населення Південно-Східної Європи з цивілізаціями Східного Середземномор'я. Поступово у результаті археологічних досліджень кількість таких свідчень зростала і, відповідно, збільшувалася історіографічна база. Почали залучатися писемні джерела. Накопичення фактичного матеріалу дозволило перейти до власне інтерпретаційного рівня досліджень, який у даному напрямі почав активно розвиватися лише з 70-80-х років XX ст. і триває до сьогодні. Попри значні здобутки та

перспективи подальших досліджень у даному напрямі історіографічний огляд засвідчує також численні хронологічні та проблематичні прогалини, дискусійність низки положень та нестачу комплексних міждисциплінарних досліджень. Тільки на останньому рівні можна усунути неточності й суперечності та максимально наблизитися до розв'язання цієї складної проблеми.

Джерела та література: 1. Археологія та стародавня історія України. – К.: Либідь, 1992. – 376 с.; 2. Бандрівський М. Клепані «казани» і дволезі сокири: щодо витоків релігійних уявлень на заході Українського Лісостепу в пізній період епохи бронзи // МДАПВ. – 2007. – Вип. 11. – С. 38-64; 3. Березанская С.С. Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре. – К.: Наукова думка, 1974. – 176 с.; 4. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – К.: Наукова думка, 1982. – 211 с.; 5. Березанская С.С., Кравец Д.П. О металлургическом ремесле племен донецкой катакомбной культуры // Первобытная археология. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 156-168; 6. Бочкарев В.С. Проблема Бородинского клада // Проблемы археологии. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1968. – Вип. 1. – С. 129-154; 7. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 154 с.; 8. Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования белозерской культуры. – К.: Наукова думка, 1990. – 165 с.; 9. Ванчугов В.П., Черняков И.Т. Металлические наконечники стрел сабатиновской и белозерской культур // Северо-Западное Причерноморье – контактная зона древних культур. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 24-37; 10. Гончарова Ю.В. Некоторые аспекты интерпретации погребений с дисковидными псаліями в степной и лесостепной зонах Евразии // Stratum Plus (далі SP). – 1999. – № 2. – С. 336-349; 11. Гончарова Ю.В. Дорогами степного коридора // SP. – 2000. – № 2. – С. 590-594; 12. Горелик М.В. Оружие древнего Востока (IV тысячелетие – IV в. до н.э.). – СПб: ТПП «Атлант», 2003. – 336 с.; 13. Давня історія України: в 3 т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 1. – 558 с.; 14. Дзис-Райко Г.А., Ченяков И.Т. Золотая чаша вылчetryновского типа из Северо-Западного Причерноморья // СА. – 1981. – № 1. – С. 151-162; 15. Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – 280 с.; 16. Етнічна та етнокультурна історія України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 1. – Кн. 2. – 511 с.; 17. Иссен А.А. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Ее предпосылки и особенности. – Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1947. – 92 с.; 18. Ільків М. Бронзова антропоморфна статуетка з Лужан: до питання про контакти місцевого населення пізньобронзової доби з цивілізаціями Середземномор'я // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (далі ПССІАЕ). – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – Т. 2 (26). – С. 244-259; 19. Ільків М.В. Сокири-келепи Карпато-Дніпровського регіону: до питання про контакти місцевих племен пізньобронзової доби зі Східним Середземномор'ям // Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2008. – С. 42-46; 20. Ільків М. До питання ідентифікації етноніма «шардана» давньосхідних джерел // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2009. – Т. 2(28). – С. 178-193; 21. Ільків М. Деякі аспекти взаємозв'язків східноєвропейського населення з Ахейською Грецією в другій чверті – середині II тисячоліття до н.е. // ПССІАЕ. – Чернівці-Вижниця: Чере-

мош, 2010. – Т. 2(30). – С. 61-78; **22.** Клейн Л.С. Происхождение донецкой катакомбной культуры: автореф. диссерт. на соискание уч. степени канд. ист. наук: 575. «Археология» – Ленинград, 1968. – 19 с.; **23.** Клейн Л.С. Перегляд катакомбної спільноти (про дискусійну працю С.Ж. Пустовалова) // Археологія. – 2009. – № 4. – С. 90-103; **24.** Клейн Л.С. Время кентавров. Степная прародина греков и ариев. – СПб: Евразия, 2010. – 496 с.; **25.** Ключко В.И. Система вооружения сабатиновской культуры // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк, 1986. – С. 23-25; **26.** Ключко В.И. Археологические свидетельства участия населения Северного Причерноморья в нашествии «народов моря» на Восточное Средиземноморье // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 69-70; **27.** Ключко В.И. «Народы Моря» та Північне Причорномор'я // Археологія. – 1990. – № 1. – С. 10-17; **28.** Ключко В.И. Новые аспекты связей Северного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем в позднем бронзовом веке // Мир Ольвии. – К., 1996. – С. 129-131; **29.** Ключко В.И. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до Р.Х.). – К.: АртЕк, 2006. – 336 с.; **30.** Ключко В.И. Торговельний шлях Буг-Бог // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. – К.-Л., 2009. – С. 72-82; **31.** Кобаль Й. Рец. на кн. Ключко В.И. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 до Р.Х.). – К., 2005 // ЗНТШ. – 2007. – Т. ССЛШ. – С. 729-741; **32.** Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). – Днепропетровск: ДГУ, 1989. – 88 с.; **33.** Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы // ВДИ. – 1982. – № 4. – С. 47-69; **34.** Колосовская Ю.К. К вопросу об агафирсах // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика, история, археология. – М.: Наука, 1984. – С. 181-193; **35.** Кривцова-Гракова О.А. Бессарабский клад. – М.: Изд. Гос. исторического музея, 1949. – 28 с.; **36.** Кубышев А.И., Черняков И.Т. К проблеме существования весовой системы у племен бронзового века степей Восточной Европы (на материалах погребения литейщика катакомбной культуры) // СА. – 1985. – № 1. – С. 39-54; **37.** Кузьмина Е.Е. Связи евразийских степей и Средиземноморья во второй четверти II тыс. до н.э. / Е.Е. Кузьмина // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Куйбышев, 1978. – Т. 221. – С. 21-23; **38.** Кузьмина Е.Е. Проблема происхождения колесниц степей Евразии (по поводу сборника статей «Происхождение и распространение колесничества». Луганск: Глобус, 2008) // ВДИ. – 2009. – № 3. – С. 166-172; **39.** Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1986. – 166 с.; **40.** Литвиненко Р.О. До проблеми псалів, бойових колісниць і воїнів-колісничих у бабинській культурі // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 37-52; **41.** Нефёдкин А.К. Боевые колесницы и колесничие древних греков (XVI-I вв. до н.э.). – СПб: Петербургское Востоковедение, 2001. – 528 с.; **42.** Островерхов О.С. Склярство білозерського часу // Археологія. – 2001. – № 2. – С. 3-21; **43.** Отрощенко В.В. Про зображення на сокирці доби пізньої бронзи з Керчі // Археологія. – 1971. – № 2. – С. 64-67; **44.** Отрощенко В.В., Пустовалов С.Ж. Обряд моделировки лица по черепу у племен катакомбної общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 59-83; **45.** Отрощенко В.В. Сюжет перетвілення у знаковій системі племен зрубної спільноти // Археологический

альманах. – 1998. – № 7. – С. 93-98; **46.** Отрощенко В.В. До вивчення знакової системи зрубної спільності // Михайло Брайчевський. Вчений і особистість. – К.: Фенікс, 2002. – С. 23-25; **47.** Отрощенко В.В. К доистории киммерийцев // *Kimmerowie. Scutowie. Sarmaci.* – Krakow, 2004. – S. 361-365; **48.** Отрощенко В.В. З приводу західного вектору руху колісничих // Проблеми гірничої археології. – Алчевськ: ДонДТУ, 2007. – С. 71-87; **49.** Отрощенко В. Полеміка стосовно західного вектора руху колісничих // ЗНТШ. – 2007. – Т. ССЛІІІ. – С. 206-214; **50.** Отрощенко В.В. Євразійський степовий «міст» за доби бронзи (ІІІ-ІІ тис. до н.е.) // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. – К.-Л., 2009. – С. 17-20; **51.** Отрощенко В.В., Формозов А.А. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла // *Studia Praehistorica.* – 1988. – Т. 9. – С. 147-178; **52.** Петрунь В.Ф. Новое о древнеегипетском импорте на северопонтийском побережье // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и в средние века. – Ростов-на-Дону, 2001. – С. 25-27; **53.** Пустовалов С.Ж. Деякі близькосхідні елементи в ідеології катакомбного населення Північного Причорномор'я // Археологія. – 1993. – № 1. – С. 24-34; **54.** Пустовалов С.Ж. До розв'язання проблеми появи у Північному Надчорномор'ї катакомбної спільноти // Культурологічні студії. – 1996. – Вип. 1. – С. 260-279; **55.** Пустовалов С.Ж. Моделирование лица по черепу у населения ингульской катакомбной культуры // *SP.* – 1999. – № 2. – С. 222-255; **56.** Пустовалов С.Ж. Знакова система населення Інгульської катакомбної культури та проблеми появи писемності у Північному Причорномор'ї // Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – 2000. – Т. 18. – С. 19-40; **57.** Пыслару И. Индоевропейцы, конь и узда в эпоху бронзы // *SP.* – 2000. – № 26: Рождение Европы. – С. 322-345; **58.** Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К.: Наукова думка, 1994. – 189 с.; **59.** Ренфрю К. Индоевропейская проблема и освоение евразийских степей: вопросы хронологии // *ВДИ.* – 2002. – № 2. – С. 20-32; **60.** Сафронов А.В. Проблема датировки Троянской войны в контексте великого переселения народов в последней четверти II тыс. до н.э. // Сборник Русского исторического общества. – 2000. – Вип. 2 (150). – С. 275-289; **61.** Сафронов А.В. Упоминание о войне на Северо-Западе Анатолии в надписях Рамсеса III // *ВДИ.* – 2006. – № 4. – С. 124-139; **62.** Сафронов А.В. «Народы моря» и Ближний Восток: этнополитические процессы в конце XIII – начале XII в. до н.э. // *КСИА.* – 2009. – Вип. 223. – С. 31-47; **63.** Сафронов А.В. «Воины Великой Зелени»: «народы моря» и этнополитические процессы в Восточном Средиземноморье в конце XIII – начале XII в. до н.э. (часть 1) // *Східний світ.* – 2009. – № 3. – С. 85-95; **64.** Сафронов А.В. О раннем присутствии «народов моря» в Восточном Средиземноморье в 14 – первой половине 13 вв. до н.э. // Индоевропейская история в свете новых исследований. – М.: МГОУ, 2010. – С. 263-271; **65.** Сафронов В.А. Датировка Бородинского клада // *Проблемы археологии.* – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1968. – Вип. 1. – С. 75-128; **66.** Стрижак О.С. Етніонімія Геродотової Скіїї. – К.: Наукова думка, 1988. – 224 с.; **67.** Тереножкин А.И. Основы хронологии предскифского периода // *СА.* – 1965. – № 1. – С. 63-85; **68.** Трифонов В.А. К абсолютному датированию «микенского» орнамента эпохи развитой бронзы Евразии // С 14. Археология и радиоуглерод. – СПб, 1996. – Вип. 1. – С. 60-64; **69.** Трифонов В.А. К абсолютной хронологии евро-азиатских культурных контактов в эпо-

ху бронзи // С 14. Радиоуглерод и археология. – 1997. – Вып. 2. – С. 94-97; **70.** Формозов А.А. Сосуды со знаками эпохи энеолита и бронзы и история письменности // ВДИ. – 1963. – № 2. – С. 180-183; **71.** Чередниченко М.М. Хронологія зрубної культури Північного Причорномор'я // Археологія. – 1977. – Т. 22. – С. 3-21; **72.** Черниенко Ю.А. Некоторые итоги и проблемы изучения строительного дела на сабаатиновских поселениях Северо-Западного Причерноморья // SP. – 2000. – № 2. – С. 483-504; **73.** Черних Л.А. Визначення вагової системи доби бронзи Північного Причорномор'я // Археологія. – 1995. – № 4. – С. 117-131; **74.** Черняков И.Т. Связи сабаатиновских племен Северного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем (по керамическим находкам) // Северное Причерноморье (материалы по археологии). – К.: Наукова думка, 1984. – С. 34-42; **75.** Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. – К.: Наукова думка, 1985. – 172 с.; **76.** Черняков И.Т. «Киммерия» и «Старая Скифия» Геродота в свете современного изучения культур рубежа эпох бронзы и железа Северного Причерноморья // Киммерийцы и скифы. – Кировоград, 1987. – Ч. II. – С. 85-87; **77.** Черняков И.Т. Фрако-кіммерійський етнос у Нижньому Побужжі // Мир Ольвии. – К., 1996. – С. 191-195; **78.** Черняков И.Т. Зв'язок кіммерійського етносу з сабатинівською та білозерською культурами // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 242-244; **79.** Черняков И.Т. К истории развития вооружения II тыс. до н.э. в Юго-Восточной Европе и Средиземноморье // Карпати в давнину. Carpatia – Карпатика. – Ужгород, 2002. – Вып. 16. – С. 39-60; **80.** Ancient Europe 8000 B.C. – A.D. 1000: Encyclopedia of the Barbarian World. – New York-Detroit-San Diego-San Francisco-Cleveland-New Haven-Waterville-London-Munich: Charles Scribner's Sons, 2004. – Vol. II. – 658 p.; **81.** Berezanskaja S.S., Klocko V.I. Das Graberfeld von Hordeevka // Archaologie in Eurasien. – 1998. – Bd. 5. – 87 p.; **82.** Boroffka N. Bronze- und fruheisenzeitliche Geweihtrensenknebel aus Rumanien und ihre Beziehungen // Eurasia Antiqua. – 1998. – Bd. 4. – S. 81-135; **83.** Bouzek J. The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millennium B.C. – Praha: Publishing house of the Czechoslovak Academy of Sciences, 1985. – 269 p.; **84.** Bouzek J. The Eastern Amber route between the Baltic and Black sea in ancient times // Gaudeamus igitur. – M., 2010. – С. 64-69; **85.** Cavruc V. Once more about the Ponto-Caspic factor in the formation of the Noua culture // Thraco-Dacia. – 1998. – Т. XIX. – № 1-2. – P. 93-111; **86.** David W. Altbronzezeitliche Beinobekte des Karpatenbeckens mit Spiralwirbel- oder Wellenbandornament und ihre Parallelen auf der Peloponnes und in Anatolien in fruhmykenischer Zeit // The Thracian world at the crossroads of civilizations. – Bucharest, 1997. – P. 247-305; **87.** Florescu A.C. Contributii la cunoasterea culturii Noua // Arheologia Moldovei. – 1964. – Vol. II-III. – S. 143-216; **88.** Gimbutas M. Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe. – Paris – Hague – London: Mouton & co., 1965. – 638 p.; **89.** Harding A.F. The Mycenaean and Europe. – London – Orlando – San Diego – San Francisco – New York – Toronto – Montreal – Sydney – Tokyo – San Paulo: Academic Press, 1984. – 334 p.; **90.** Hausler A. Fruhe Schriftzeichen im nordpontischen Raum? // Zeitschrift fur arhaologie. – 1985. – 1. – S. 1-9; **91.** Heltzer M. The «idol from Sernai» and the question of Bronze Age amber provenance in the eastern Mediterranean // Archaeologia Baltica. – Vilnius: Alma littera, 1995. – P. 52-56; **92.** Hochstetter A. Eine Nadel der Noua-Kultur aus Nordgriechenland (Ein Beitrag zur absoluten Chronologie der spaten

Brozezeit im Karpatenbecken) // *Germania*. – 1981. – 59. 2. – S. 239-259; **93.** Klochko V.I. Weaponry of Societies of the Northern Pontic Culture Circle: 5000-700 B.C. // *Baltic-Pontic studies*. – 2001. – Vol. 10. – 377 p.; **94.** Kothe H. Apollons ethnokultureller Herkunft // *Klio*. – 1970. – Bd. 52. – S. 205-230; **95.** Laszlo A. Dragna de Jos – Lozova – Pobit Kamak – Uluburun sur les relations a longue distance dans l'age Tardif du Bronze // *Studia Antiqua et Archaeologica*. – Iasi, 2006. – XII. – P. 43-55; **96.** Lichardus J., Vladar J. Karpatenbecken-Sintasta-Mykene. Ein Beitrag zur Defenition der Bronzezeit als Historischer Epoche // *Slovenska Archeologia* (далі SA). – 1996. – XLIV. – 1. – P. 25-93; **97.** Makkay J. The early Mycenaean rulers and the contemporary Early Iranians of the Northeast. – Budapest, 2000. – 84 p.; **98.** Penner S. Die Wangenscheiben aus Mykene und ihre nordostliche Beziehungen // *Археологический альманах*. – 2004. – № 15. – С. 62-91; **99.** Przeworski S. Bronzowe naczynie hetyckie z Ukrainy (Rekonstrukcja) // *Wiadomosci Archeologiczne*. – 1929. – T. (Vol.) X. – S. 27-35; **100.** Rutter J.B. Ceramic evidence for northern intruders in southern Greece at the beginning of the Late Helladic III C period // *AJA*. – 1975. – Vol. 79. – No. 1. – P. 17-32; **101.** Salkovsky P. Spiralova ornamentika starsej doby bronzovej v Karpatskej kotline a na Dolnom Dunaji // SA. – 1980. – T. XXVIII-2. – С. 287-312; **102.** Sandars N.K. The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean 1250-1150 B.C.. – London: Thames and Hudson, 1978. – 224 p.; **103.** Slusarska K. Nowe dane do chronologii cmentarzyska kurhanowego w Hordeevse // *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья*. – Тирасполь, 2002. – С. 184-185; **104.** Slusarska K. Paciorki bursztowe z Gordijewki // *Vita Antiqua*. – 2003. – № 5-6. – С. 76-84; **105.** Strahm C. Chronologische fragen der fruhen bronzezeit // AAC. – 1975. – T. XV. – С. 233-234; **106.** Tallgren A.M. La pontide prescythique apris l'introduction des metaux // *Eurasia Septentrionalis Antiqua*. – Helsinki, 1926. – T. II. – 246 s.; **107.** Vladar J., Bartonek B. Zu den Beziehungen des Agaischen, Balkanischen und Karpatischen raumes in der mittleren Bronzezeit und die kulturelle Ausstrahlung der Agaischen xchriften in die nachbarlander // SA. – 1977. – T. XXV-2. – С. 375-432.

УДК 904:623.444.6(477.85)«13»

Сергій ПИВОВАРОВ

**КОРД (ХАУСВЕР) ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV СТ.
ІЗ ГОРОДИЩА В ЗЕЛЕНІЙ ЛИПІ**

У статті аналізується знахідка бойового ножа із городища в с. Зелена Липа. На основі численних європейських аналогій автор приходить до висновку, що знайдений ніж за функціональним призначенням належить до кола західноєвропейських хаусверів чи бауернсверів, а за типологією – до кордів.

Ключові слова: Середнє Подністров'я, городище Зелена Липа, бойовий ніж, корд, хаусвер.